

УДК 378.09:37(477)

*К. Г. Михайльова, О. І. Назарко***ЯКІСТЬ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦЯ В СУЧАСНОМУ
ПЕДАГОГІЧНОМУ ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ
ЗАКЛАДІ: КЕЙС УКРАЇНИ****Резюме**

Статья посвящена рассмотрению основных критериев и показателей качества подготовки в педагогических вузах в Украине. Такая постановка проблемы определяется необходимостью решения вопроса повышения качества образования в целом. Система показателей приведена в теоретическом и эмпирическом измерении. В эмпирическом аспекте представлен анализ таких показателей, как готовность будущего учителя к профессиональной деятельности; привлекательность специальности до поступления в вуз и накануне его окончания; сформированность системы ценностей и ценностных ориентаций профессионального характера; уровень теоретической и практической подготовки; развитость компетенций профессионального и личностного характера (умение пополнять свои знания, устанавливать необходимые контакты, работать в команде и др.). Определены основные приоритетные направления изменений для высшего педагогического образования, выделенные на трех уровнях: международный, государственный и уровень вуза.

Summary

The article deals with the main training quality criteria and indicators in teacher training tertiary institutions in Ukraine. The above problem statement has been brought about by the necessity of addressing the issue of enhancing the quality of education in general. The system of parameters is given in theoretical and empirical perspective. The analysis of such parameters as the future teachers qualification for professional activities; the appeal of the job before entering a tertiary institution and on the threshold of graduation; maturity of personal values and professional value guidelines; the level of theoretical and practical training; maturity of professional and personal competences (knowledge renewal, contact establishment, teamwork skills, etc.) are given in an empirical format. The major priority turns for teacher training tertiary education have been outlined at three levels: international, state and institutional.

Ключові слова: вища освіта, якість підготовки у ВНЗ, якість навчання.

Забезпечення високого рівня вищої освіти – один з освітніх пріоритетів модернізації системи освіти України. Сучасні потреби ринку праці у висококваліфікованих фахівцях висувають певні вимоги до їх підготовки. Великим попитом користуються фахівці, які володіють гнучким мисленням, високим професійним рівнем, творчим потенціалом. Особливо значущими стають компетенції, яких набувають студенти у вищих навчальних закладах, бо саме їх набір та ступінь розвиненості визначають успішність кар'єрного старту та подальшого професійного руху тощо.

Результативність виконання цього кола завдань визначається сьогодні узагальненим поняттям «якість освіти», забезпечення якого стає актуальним завданням сучасної освіти.

Особливе місце в системі вищої освіти посідає її педагогічний сектор. Саме в його рамках здійснюється не просто підготовка професіоналів, а й тих, хто нестиме цінності та знання іншим, формуватиме світосприйняття та соціальні орієнтири у майбутньому. І роль ВНЗ у підготовці таких фахівців постає вирішальною.

Поряд з цим у студентів педагогічних ВНЗ складається і стихійний досвід соціальної взаємодії. Він може бути далекий від норм ділового спілкування, які необхідні для пошуку роботи, представлення себе роботодавцю, вміння захищати себе в умовах безробіття. Тож є необхідність включати у підготовку майбутнього педагога у стінах навчального закладу, крім професійної складової, вектори розвитку навичок спілкування і взаємодії з людьми різного соціального статусу, політичних поглядів і віросповідання. «Підготовка майбутнього педагога повинна містити соціально-економічний компонент, включати політичну грамотність, нормативно-правову підготовку та підготовленість у сфері ділового етикету» [4, с. 18].

У зв'язку з цим на професорсько-викладацький склад ВНЗ покладаються відповідальні завдання – формування фахівців, які володіють необхідними знаннями, уміннями і навичками, компетенціями, високою загальною, інформаційною і професійною культурою; розвиток творчих здібностей студентів; допомога їм у підготовці до активного життя.

У психолого-педагогічній науці в даний час інтенсивно розробляються нові концепції педагогічної освіти, будується нова практика підготовки педагогів-професіоналів. Ці концепції об'єднує науково обґрунтована необхідність перетворення студента з об'єкта педагогічних дій в суб'єкта освіти. Процес особистісно-орієнтованої освіти передбачає участь того, хто навчається, у визначенні цілей і змісту освіти. Міра і характер цієї участі задаються вимогами особистості студента та його індивідуальністю. Отже, особистісно-орієнтований освітній процес будується на гармонії вимог освітнього стандарту і саморозвитку особи «вихованця». У зміст освіти включаються емоційно-ціннісні, особистісні елементи, які властиві самому процесу навчання, педагогічному спілкуванню тощо.

У вітчизняній науковій літературі останніх років до проблеми підготовки сучасного вчителя звертались такі вчені, як В. Андрущенко, С. Гончаренко, Л. Губерський, М. Євтух, В. Журавський, І. Зязюн, В. Кремень, І. Надольний, Л. Покроєва, О. Савченко, О. Сердюк, І. Табачек та інші.

Як демонструють роботи цих та інших авторів, одним із критеріїв якості підготовки у педагогічному ВНЗ може бути готовність студента до виконання професійних функцій. На думку дослідників, основою професійно-особистісної готовності вчителя до освоєння професійної діяльності є професійна компетентність. Відповідно до цього розвиток компетентності і професійно-значущих особистісних якостей визначається як можлива стратегія формування готовності вчителя до педагогічної діяльності.

В аспекті досліджуваної проблеми з використанням професійно графічного методу Валєєвою І. складено модель готовності вчителя до професійної діяльності, виявлено й обґрунтовано структуру та зміст компонентів моделі особистості вчителя [3]. Така модель може бути використана частково для оцінки якості підготовки майбутніх педагогів у ВНЗ. Відповідно до неї критерієм для оцінки якості підготовки педагогічних кадрів для школи може бути сформованість професійної компетенції у молодого вчителя, яка складається з декількох компонентів. Саме такі компоненти можуть бути індикаторами готовності педагога до професійної діяльності. Виходячи з особливостей

досліджуваного нами процесу, принципово важливі для нас такі компоненти: ціннісний, світоглядний, психосоматичний, загальнопрофесійний, автодидактичний.

Для успішного здійснення своєї діяльності вчителю треба бути упевненим в її необхідності, усвідомлювати важливість і суспільну значущість її проведення, а також самому володіти рядом якостей, наявність яких дозволяє ефективно впливати на учнів, тобто має бути сформована установка на проведення цієї роботи в школі, спрямованість вчителя на багатовекторну діяльність. Важливою складовою професійної підготовки є наявність мотивації та цільових установок. Досвід та практика навчання у ВНЗ свідчать про те, що формування системи професійних знань, умінь і навичок сповільнюється, якщо студент слабо знається на завданнях майбутньої професії, не виявляє до неї інтересу. І навпаки, якщо майбутній вчитель правильно оцінив значення обраної професії, його пізнавальна активність детермінована відчуттям відповідальності за свою професійну підготовку, формування його як фахівця йде швидше та ефективніше.

Відповідно до зазначеного кола питань, доцільним буде вивчення якості підготовки фахівців у сучасному педагогічному ВНЗ України.

Враховуючи показники якісної підготовки у педагогічному ВНЗ, нами було здійснено їх емпіричний вимір. Як показало наше дослідження¹, якщо перед вступом до ВНЗ педагогічна спеціальність була привабливою тією чи іншою мірою для 90,1% абітурієнтів, то на момент опитування вона залишилася такою для 80,3% студентів.

В аспекті досліджуваної проблеми принципово важливим є ціннісний компонент готовності вчителя до професійної діяльності, який передбачає: етичні позиції особи педагога, прояви цих позицій у педагогічній діяльності; позитивне ставлення до педагогічної діяльності в цілому і до її об'єктів (суб'єктів). Одними з важливих рис до портрету майбутнього вчителя є позитивні установки, соціальна цілеспрямованість, етичне виховання.

---

¹ Авторське дослідження «Якість освіти як пріоритет сучасного суспільства»: опитування представників педагогічної спільноти Харківщини: вчителів, керівників шкіл, студентів педагогічних ВНЗ та працівників системи підвищення кваліфікації вчителів (2009 р., n=684).

Як продемонструвало дослідження «Студент ХХІ століття»², за власними оцінками, студенти педагогічних ВНЗ мають у цілому сформовану ціннісну систему, але в її рамках є проблемні елементи, які потребують уваги ВНЗ. Так, на достатньому рівні в сучасних студентів – майбутніх педагогів, сформовані потреби, мотиви, ідеали (57,7%), ціннісні орієнтації (40,6%), соціальне самопочуття (50,6%). Але при цьому 63,1% вважають незадовільним рівень їх моральної свідомості й поведінки, 56,6% – рівень громадянської та політичної свідомості й поведінки, 54,1% – рівень правосвідомості студентів, 48,4% – рівень культури, форм і засобів культурного самоствердження.

Таким чином, відповідно до першого критерію, можна стверджувати, що в секторі сучасної української вищої школи, яка готує майбутніх педагогів, він розвинутий на середньому рівні: при збереженні прихильності своїй майбутній професії є слабкі місця в елементах свідомості майбутніх педагогів.

Характеризуючи другий критерій готовності майбутнього вчителя до професійної діяльності, слід звернути увагу, що світоглядний компонент є важливою складовою підготовки педагогічних кадрів.

За результатами нашого дослідження, на думку майбутніх педагогів, навчання у ВНЗ значною мірою дозволило сформувані життєві орієнтири, моральні зразки поведінки (68,2%), покращило розуміння внутрішніх національних проблем (50,9%) та глобальних проблем (60,5%).

Однією з важливих компетенцій майбутнього педагога є сформованість інформаційних характеристик. Опитування студентів України виявило, що 54,1% майбутніх педагогів отримали у ВНЗ навички володіння комп'ютером.

Не менш важливою для молодого фахівця є готовність до інноваційної діяльності. Дані наших соціологічних досліджень доводять, що

---

² Дослідження «Студент ХХІ століття»: опитування студентів ВНЗ України III–IV рівнів акредитації (2009 р., n=2775 (вибірка репрезентативна за типами навчальних закладів, напрямками підготовки й курсу навчання), n1=429 (студенти педагогічних ВНЗ)), проведено Народною українською академією за участю авторів.

педагогічний ВНЗ сприяє розвитку навичок аналітичного мислення (на думку 79,0% студентів); 82,9% вважають, що рівень їх аналітичних здібностей за період навчання у ВНЗ покращився. Аналогічна тенденція характерна і для критичного мислення: 74,0% майбутніх педагогів вважає, що воно покращилось за період їх перебування у ВНЗ.

Щодо другого критерію – світоглядного, можна зробити висновок, що він демонструє досить високий рівень сформованих якостей студентів, що відповідно свідчить про якість підготовки в сучасному педагогічному ВНЗ.

Розглядаючи третій – психосоматичний – компонент готовності до поліпрофесійної діяльності вчителя, слід зазначити такі його вагомні характеристики: впроваджувати, пропагувати здоров'язберігаючі технології, прагнення, потреба і здатність підтримувати власне фізичне і психічне здоров'я; формувати та втілювати знання про підтримку працездатності в швидкозмінних умовах життя; готовність до продовження освіти у сфері здоров'я; готовність до використання інноваційних технологій здорового способу життя.

Однією з найголовніших і найважливіших функцій педагога, який є виконавцем соціального замовлення суспільства, є формування особистості. У сучасних умовах, коли гостро постає питання про відповідальність людини за якість і результати здійснюваної нею діяльності, об'єктивно зростають вимоги до індивідуальності підростаючого покоління. Також учитель особливу увагу повинен приділяти вихованню в учнів відповідального ставлення до головної складової їхньої праці – процесу навчання. За таких умов учитель повинен володіти певним обсягом науково-методичних, суспільно-політичних, психолого-педагогічних знань, необхідних для забезпечення професійної діяльності в освітній сфері. Система знань, умінь, навичок педагога потребує високого рівня усвідомлення, аналізу та узагальнення творчих напрацювань. Це дає змогу забезпечити науково обґрунтоване впровадження педагогічних теорій та широке використання їх у різноманітних педагогічних ситуаціях, що є однією з умов ефективності професійної підготовки вчителя.

Наші дослідження демонструють, що самі студенти педагогічних

спеціальностей вважають, що отримують високий рівень загально-теоретичної підготовки (92,2%), спеціальної підготовки (83,5%), знання суміжних наук та уміння їх використовувати (73,9%).

Безперечно, що запас знань не завжди визначає рівень педагогічної майстерності молодого педагога. Необхідно визнати, що тільки сума знань не дає змоги судити про професійну готовність майбутнього педагога до діяльності. Одним з основних показників підготовленості до роботи є «дійова» сторона, рівень володіння вміннями, навичками та, найголовніше, ставлення до професійної діяльності. Залежно від видів багатовекторної педагогічної діяльності у педагога мають бути сформовані різнобічні вміння, що мають специфічну, спеціалізовану спрямованість.

Виходячи з моніторингових досліджень функціонування загальної середньої освіти в сучасній Україні, проаналізувавши існуючі дослідження та ознайомившись з практикою роботи сучасних шкіл, можна виділити загальнопрофесійний компонент готовності до професійної діяльності педагога.

За даними наших досліджень, студенти педагогічного ВНЗ відчують, що він розвиває їх загальнокультурну ерудицію (84,4%); навички спілкування та встановлення контактів (86,9%). Це дає можливість сподіватися, що такі компетенції будуть використані у професійній діяльності.

Отже, можна стверджувати, що, за оцінками студентів, якість загально-професійного компонента підготовки у педагогічному ВНЗ є досить високою.

Як зазначає Валеева І. А., дієвим засобом удосконалення професійно-педагогічної підготовки вчителя є його систематична самовиховна робота. Виходячи з цього положення, вчена виокремлює автодидактичний компонент готовності, що включає: потребу у вдосконаленні особистісних характеристик і професійних якостей; потребу і здатність до самоосвіти і саморозвитку; готовність до науково-дослідної діяльності; здатність до рефлексії, самоконтролю і корекції процесу і результату педагогічної діяльності [3].

Наші дослідження продемонстрували, що 82,2% студентів – майбутніх педагогів вважають, що вони набули у ВНЗ навички

самостійно поповнювати свої знання. Соціологічні дослідження свідчать, що навички науково-дослідної діяльності, уміння працювати у команді також активно розвиваються у студентів протягом їх навчання у ВНЗ (відповідно це зазначають 72,3% та 62,4% студентів). За нашими даними, 74% студентів вважають, що ВНЗ дав їм навички проведення досліджень та опрацювання літератури.

Таким чином, розглянуті показники якості підготовки фахівця в педагогічному ВНЗ визначають необхідність створення умов для їх досягнення. Враховуючи це, можна виокремлювати кілька рівнів, відповідно до яких ВНЗ має створювати умови для досягнення високого рівня показників. Їх виокремлення зумовлено, з одного боку, тим, що якісна підготовка за означеними критеріями сприятиме підвищенню освітнього потенціалу педагогів, а відповідно і якості української освіти. А з іншого, Україна активно інтегрується у світовий, зокрема, європейський простір, що висуває певні умови до освітньої підготовки вчителів.

Перший рівень – міжнародний. У «Всесвітній декларації про вищу освіту для XXI століття», яку прийнято Всесвітньою конференцією з вищої освіти у Парижі у жовтні 1998 році, підкреслюється, що якість освіти – поняття багатовимірне, яке охоплює всі її функції і види діяльності (навчальні та академічні програми, наукові дослідження, комплектування кадрами, мережу студентів і стипендій, матеріально-технічну базу, оснащення, суспільно корисну працю та академічне середовище). При цьому для підвищення якості освіти дуже важливо забезпечити єдність внутрішньої і зовнішньої оцінки [2, с. 26].

У такому контексті доцільно мати механізм якості педагогічної освіти, який враховує національні особливості і дає загальноєвропейську гарантію. Одним з таких кроків, на думку вчених, є включення у Болонський процес, що актуалізує завдання забезпечення якості вищої освіти, визначаючи курс на «європейський вимір» та оголошуючи його обов'язковим елементом нового «освітнього простору».

У міру реалізації ідей, які були записані в Болонській декларації, стає все більш очевидним, що створення єдиного європейського освітнього простору потребує обґрунтованого та глибоко продуманого підходу не тільки до визначення якості підготовки спеціалістів, але й

окремих компонентів навчального процесу. Ці завдання вирішуються багатьма шляхами, в тому числі й шляхом покращення (посилення) контрольованості навчального процесу з залученням різних категорій працівників навчальних закладів і студентів.

Другий рівень – державний. Тут мова йде про формування умов для забезпечення якості педагогічної освіти на національному рівні. Поліпшення якості освіти та рівний доступ до неї має стати одним з головних завдань сучасної державної політики у галузі освіти, необхідною умовою реалізації прав громадян на освіту. Адже світове співтовариство визнало, що освіта, добробут і здоров'я людини є головними чинниками якості її життя, а якість освіти – головною метою, пріоритетом розвитку громадянського суспільства.

На рівні держави в Україні якість вищої освіти, в тому числі педагогічної, регулюється державним стандартом освіти, який складають різноманітні компоненти:

1. Державний компонент визначає напрям спеціальності, освіти і професійної підготовки фахівця за освітньо-кваліфікаційними рівнями відповідно до класифікатора галузей освіти, напрямів підготовки і спеціальностей.

2. Галузевий компонент формується з урахуванням державного компонента, включає освітньо-кваліфікаційну характеристику (встановлює професійне призначення й умови використання випускників, відображає мету, узагальнює зміст освіти і професійної підготовки у формі переліку умінь, визначає місце і роль фахівця у соціальній структурі суспільства, вимоги до нього, встановлює вимоги до загальноосвітнього рівня і галузеві кваліфікаційні вимоги до випускника ВНЗ) й освітньо-професійну програму (визначає нормативну частину підготовки фахівця відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня конкретної спеціальності).

3. Компонент навчального закладу. Запроваджується з метою відповідності рівня освіти і професійної підготовки фахівця вимогам суспільного поділу й мобільності системи підготовки фахівця для задоволення вимог ринку праці.

Відповідно до цього в Україні сформувались певні державні й суспільні вимоги до навчального процесу у педагогічному ВНЗ. При

цьому основну відповідальність за якість освіти повинен нести постачальник освітніх послуг. У зв'язку з цим для більшості ВНЗ, які розглядаються нами як третій рівень забезпечення якості педагогічної підготовки, актуальною є розробка, впровадження та удосконалення системи менеджменту якості освіти.

Будь-яка система управління якістю в освіті повинна бути заснована на об'єктивних показниках, що впливають на якість і адекватно характеризують процес навчання. У системі вищої освіти такими формальними, легко вимірюваними й контрольованими показниками є кваліфікаційний склад викладачів, матеріально-технічна база, забезпеченість навчальними посібниками тощо. Однак на якість самого навчання ці характеристики впливають опосередковано. Більш об'єктивну оцінку якості навчання можна одержати за допомогою доповнення технологіями тестування. При цьому результати тестування не завжди дозволяють виявити причини, що обумовили невисокий рівень підготовки і якості навчання.

Архіпова С. П. вважає, що «якість підготовки спеціалістів в умовах сучасного ВНЗ визначається рядом зовнішніх і внутрішніх факторів, серед яких: вимоги Болонської угоди до якості освіти; атестаційні та акредитаційні вимоги; конкуренція ВНЗ на ринку освітніх послуг і конкуренція на ринку праці; вимоги споживачів освітніх послуг; застосування систем менеджменту якості в галузі освіти; політика широкого запровадження ринкових механізмів у освіті; зростаючі вимоги ВНЗ до якості організації освітнього процесу» [1].

Урахування цих факторів впливу є критерієм і одночасно вимогою забезпечення якості підготовки фахівців, а відповідні процеси їх оптимізації – механізмами підвищення якості підготовки в педагогічному ВНЗ.

Сьогодні більшість українських ВНЗ користуються традиційною схемою внутрішньої перевірки якості освіти, яка зазвичай включає такі елементи, як:

- наявність затверджених у встановленому порядку навчальних планів, графіків навчального процесу, робочих програм з дисциплін;
- відповідність змісту навчальних планів і робочих програм критеріям та стандартам якості ВНЗ;

- відповідність розкладу занять логіці викладання з кожної дисципліни;
- відповідність елементів навчального процесу (лекцій, семінарів, лабораторних занять тощо) затвердженим планам та програмам;
- комплектність і достатність методичного забезпечення з дисциплін (методичні вказівки, конспекти лекцій, рекомендації до виконання лабораторних робіт тощо);
- достатність, регулярність і рівень організації поточного контролю (контроль якості знань студентів, їх задоволеність якістю навчального процесу);
- оперативність прийняття та реалізації корегуючих заходів тощо.

Одним з головних завдань навчального процесу педагогічного ВНЗ є створення умов, завдяки яким означені вище показники набудуть максимального значення. Тому необхідним є впровадження циклів професійної та практичної підготовки, які повинні допомогти студентам педагогічних ВНЗ:

- скласти уявлення про сутність основних напрямків і змісту державної політики в галузі освіти, інноваційної діяльності, яка здійснюється навчальними закладами;
- осмислити сутність основних концептуальних підходів до дослідження педагогічних проблем;
- оволодіти умінням планування, організації і здійснення інноваційної та пошуково-експериментальної роботи, проведення психолого-педагогічного моніторингу, відстеження його ефективності, оволодіти навичками оформлення результатів дослідження;
- навчитися аналізувати, узагальнювати, обґрунтовувати і презентувати педагогічний досвід;
- сформувати психологічну готовність до інноваційної діяльності;
- провести самоаналіз необхідних для інноваційної та пошуково-експериментальної діяльності особистісних властивостей, знань та умінь [5, с. 50].

Аналіз даних соціологічного опитування студентів – майбутніх педагогів демонструє, що їх оцінки дієвості ВНЗ щодо використання системи вищезазначених показників не дуже високі. Так, 52,0% опитаних вважають, що ВНЗ сприяє формуванню необхідних якостей

для здійснення успішної професійної діяльності. Кардинально протилежної точки зору дотримуються 7%. І 41% впевнені, що в чомусь сприяє, а в чомусь – ні (взагалі середній бал оцінки за цим показником становить 2,4 з 5,0).

Слід звернути увагу на той факт, що більшу задоволеність студенти відчувають щодо загального рівня освіти, який вони отримують у ВНЗ; 76,3% тією чи іншою мірою задоволені ним, 15,5% – тією чи іншою мірою незадоволені (середній бал – 3,2 з 5,0).

Цей факт має привернути увагу з точки зору того, що у педагогічній вищій освіті існують «ножиці» між загальним та професійно-орієнтованим секторами підготовки фахівців.

З точки зору студентів, сьогодні необхідно звернути увагу на покращення практичної складової навчання (60,4%) та формування у студентів чітких уявлень про майбутню професійну діяльність (51,6%).

Таким чином, можна говорити про сукупність критеріїв та показників якості підготовки фахівця в педагогічному вищому навчальному закладі, які акцентують увагу на ступені формування професійної компетенції та забезпечуються на трьох рівнях – міжнародному, державному та рівні ВНЗ.

Очевидно, що удосконалення якості підготовки в педагогічному ВНЗ має відбуватись змістовно, технологічно, кадрово та з забезпеченням відповідної матеріально-технічної бази. Необхідно враховувати й той факт, що і ВНЗ, і його середовище виступають важливою умовою формування особистості студента. Соціокультурне середовище покликане допомогти молодій людині увійти в нове, інформаційне суспільство, опанувати культуру, її цінності й успішно діяти в реальному житті. І успішність цього – теж показник якості підготовки в педагогічному ВНЗ.

У сучасних умовах перед ВНЗ та його культурно-освітнім середовищем постають завдання, пов'язані з формуванням майбутнього українського фахівця, а це, в свою чергу, вимагає від ВНЗ і його середовища здійснення модернізаційних процесів, пов'язаних із реаліями саме українського суспільства.

Список літератури

1. Архипова С. П. Якість освіти у контексті вимог сучасності [Електронний ресурс] / С. П. Архипова. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchu/N135p011-014/pdf
2. Болонський процес: тенденції, проблеми, перспективи / ред.: В. П. Андрущенко; уклад.: В. П. Бех; Ю. Л. Маліновський ; Асоц. ректорів пед. ун-тів. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Ін-т вищ. освіти АПН України. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. – 220 с.
3. Валеева И. А. Критерии и показатели качества подготовки специалиста в педагогическом вузе [Електронний ресурс] / И. А. Валеева. – Режим доступа: <http://www.t21.kgups.ru/doc 2009/10/02. doc>
4. Мокрієва Н. А. Формування соціальної кваліфікації у випускників педвузів / Н. А. Мокрієва // Вища освіта в Росії. – 2009. – № 9.
5. Нікітіна Н. Н. Студенти педагогічного вуза про реформи та інновації в сфері освіти / Н. Н. Нікітіна // Вища школа в Росії. – 2009. – № 4. – С. 50.